

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΜΗΝΟΛΟΓΙΑ

Χρήστος Μπουλώτης
Κ.Ε.Α. της Ακαδημίας Αθηνών

Ο χρόνος, που ρέει άφθονος, δηρός, στα ομηρικά έπη, ενώ σημαίνει την αφήγηση ως απαραίτητος όρος της –οι δύο άλλοι όροι, τόπος και πλοκή-, ο ίδιος δεν σημαίνεται, δεν ονοματοθετείται στην κύκλια ημερολογιακή του κίνηση. Καμιά διαφοροποιητική απαρίθμηση διαδοχικών ημερών, κανενός μηνός το όνομα. Μόνο στην *Οδύσσεια* ο προσδιορισμός του γυρίσματος του μήνα, με βάση τις φάσεις της σελήνης, όπως αποτυπώνεται στη στερεότυπη φράση *“τού μὲν φθίνοντος μηνός, τού δ’ ἰσταμένου”* (Ξ 162, τ 306). Τούτο έδωσε λαβή στον Μ. Nilsson, τον χαλκέντερο μελετητή της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, να υποστηρίξει το 1918 ότι οι Έλληνες των ομηρικών χρόνων δεν είχαν προβεί ακόμη στην ονοματοθεσία μηνών, ονοματοθεσία που, κατά τη γνώμη του, δεν θα πρέπει να έγινε πριν από τον 7ο αιώνα ή, έστω μετά βίας, τον 8ο αιώνα π.Χ.¹ Το γεγονός μάλιστα ότι πολλοί μήνες στα διάφορα τοπικά ημερολόγια της ιστορικής εποχής πήραν το όνομά τους από μεγάλες, σημαίνουσες γιορτές και θεότητες, τον οδήγησε στη σκέψη ότι το ελληνικό ημερολόγιο –θρησκευτικό στην καταγωγή και στον χαρακτήρα του, όπως εύστοχα διέβλεψε– θα πρέπει να εξελίχθηκε κάτω από ιερατική εποπτεία, και πιο συγκεκριμένα με την δυναμική επενέργεια του ιερατείου των Δελφών. Ακόμη και τον μοναδικό μήνα –*Αηναιών*– που ονοματίζει ο Ησίοδος (*Έργα και Ημέραι*, στ. 504) τον θώρησε ο Nilsson μεταγενέστερο στοιχείο, εμβόλιμο².

Όσο όμως ευσταθεί πως Ομηρος και Ησίοδος μας δίνουν ελάχιστες πληροφορίες για την επίσημη θέσπιση σελινο-ηλιακού ημερολογίου, άλλο τόσο θα ξένιζε η απουσία ή, μη ονοματοθετημένη χρήση μηνών από τους συγκαιρινούς τους, ιδίως αν συνυπολογίσουμε το λαμπρό αιγαϊακό παρελθόν της 2ης χιλιετίας π.Χ., τα σπιθαρά, δηλαδή, πολυσύνθετα ανακτορικά μορφώματα της μυκηναϊκής Κρήτης και της μυκηναϊκής Ελλάδας που, μέσα από τους διαύλους της πολιτισμικής συνείδησης, κληροδότησαν στους επερχόμενους οικ αλίγια σε επίπεδο υλικού πολιτισμού, θεσμών και θρησκευτικής έκφρασης.

Τις βάσιμες αντιρρήσεις στην άποψη του Nilsson ως προς το όψιμο του ελληνικού ημερολογίου διατύπωσε ουσιαστικά πρώτος ο ελληνιστής G. Thomson το 1943 σε σχετικό άρθρο

του, όπου, μεταξύ άλλων, υποστήριξε έμμεσα, πλην όμως πειστικά, την μυκηναϊκή καταγωγή του³. Τι σωπή του Ομηρού, ειδικότερα, στο θέμα των μηνών ερμήνευσε ορθά ως συστοιχίζομενη απόλυτα με το πνεύμα της επικής παράδοσης, η οποία, στοχεύοντας στην ανασύνθεση ενός ηρωικού παρελθόντος, εξιδανικευμένου και ενοποιητικού, απέφυγε επιμελώς να εγκλωπωθεί θεσμούς με πρόσκαίρο μόνον ή τοπικό ενδιαφέρον. Τέτοια θα ήταν ασφαλώς και η περίπτωση του ημερολογίου, αφού, λόγω της διατοπικής πολυμορφίας του, τα ονόματα μηνών δεν θα εμφανίζονταν παντού τα ίδια, αλλά θα παράλλασαν ανάλογα με τις πόλεις-κράτη, όπως εξάλλου λίγο αργότερα οι νομισματικές κοπές του. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι επί του προκειμένου οι έντονες αποκλίσεις που παρατηρούνται στα ημερολόγια των κρητικών πόλεων⁴, παρ’ όλη την υπαγωγή τους σε μια κλειστή νησιωτική ενότητα. Όσο για τον Ησίοδο, η μνεία του ονόματος μηνών στο *Έργα και Ημέραι* ήταν πρακτικά άχρηστη για τις ανάγκες και τους σκοπούς του συγκεκριμένου ποιήματος. Για τη δήλωση του ακριβούς χρόνου, κατά τον οποίο έπρεπε να αναληφθούν οι λογής, εποχικά περιγραφόμενες, αγροτικές και ναυτικές δραστηριότητες, προσφέρονταν καλύτερα οι αναφορές στις τροπές του ηλιακού έτους, στις εμφανείς δηλαδή ετήσιες κινήσεις αστέρων και αστερισμών, με τις οποίες παραδοσιακά ήταν απόλυτα εξοικειωμένοι γεωργοί και ναυτικοί.

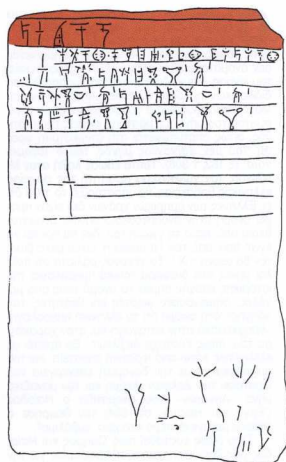
Οι μυκηναϊκοί μήνες Κνωσού και Πύλου

Τον Thomson και άσους ακόμη πίστευαν στο μυκηναϊκό ριζόβλημα του ελληνικού ημερολογίου ήρθε το 1952 να δικαιώσει η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β από τον Μ. Ventris. Στα αρχαιότερα σωζόμενα κείμενα ελληνικής λαλιάς, χαραγμένα με την εν λόγω συλλαβογραφική γραφή πάνω σε πήλινες πινακίδες –ως επί το πλείστον του εκπνεύοντος 13ου αιώνα π.Χ.–, η δήλωση χρονικών παραμέτρων κρινόταν, κατά περίπτωση, απαραίτητη για τις ανάγκες της αποσκοπούμενης συστηματικής καταγραφής και αρχειοθέτησης, μιας και επρόκειτο στην ουσία για “λογιστικά” κατάστιχα των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των λογής εμπορικο-οικονομι-

κάν δосоλοπιμών των ανακτόρων. Έτσι, παρά την αποσπασματικότητα τους, τα αρχεία Κνωσού και Πύλου πιστοποιούν πλέον ρητά την ημερολογιακή ρυθμολόγηση του μυκηναϊκού έτους, τον μερισμό του σε μήνες, με τα ονόματά τους αναγραφόμενα κάθε φορά σε πώση γενική στην κορυφή των καταστηχών ως επικεφαλίδες, σύμφωνα με την αρχαϊκή δεοντολογία, και συνοδευόμενα κατά κανόνα στην περίπτωση της Κνωσού με το προσδιοριστικό *me-no* (μήνας)⁵. Επτά τέτοιοι μήνες είναι γνωστοί από τις πινακίδες της Κνωσού: *ka-ra-e-ri-jo* (Κλάριος;), *wo-de-wi-jo* (Φορδήφιος=μήνας των ρόδων), *di-wi-jo-jo* (Δίφιος), *de-u-ki-jo-jo* (Δευκιός), *ra-ra-to* (Λάπατος), *a-ma-ko-to* (Αμακός;) - το όνομα του έβδομου ασαφές λόγω της ελλειπτικής διατήρησής του. Πιο φειδωλές, αντίθετα, οι πινακίδες

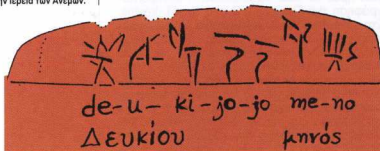
της Πύλου⁷, μας παραδίδουν σίγουρα τα ονόματα δύο μόνο μηνών, ήτοι *ro-ro-wi-to-jo* (Πλωφιστός=μήνας της ναυσιπλοΐας) και *ra-ki-ja-ni-jo-jo* (Σφαγιάνιος), ακολουθούμενος αυτός από τη λέξη *me-no* (μήνας). Παρόλλαλα, όμως, χρησιμοποιούνται εκεί για χρονικές δηλώσεις (με την έννοια του μήνα;) τα ονόματα γιορτών, όπως το προφανώς ιερογαμικό *re-ke-e-to-ro-te-ri-jo* (λεχεστρωτήριον=το στρώσιμο της κλίνης, πβλ. το λατινικό *lectisterium*), ή περιφράσεις, δηλωτικές παραγωγικών πρακτικών, όπως *me-tu-wo ne-wo* (μέθος νέου=η εποχή ανοίγματος του νέου κρασιού), που νοηματικά θυμίζει τα Πιθογία της αττικής γιορτής των Ανθεστηρίων.

Ούτε η μεταγραφή των ονομάτων όλων των παραπάνω μηνών από τη συλλαβογραφική τους μορφή στην αλφαβητική ελληνική ούτε η ερμη-

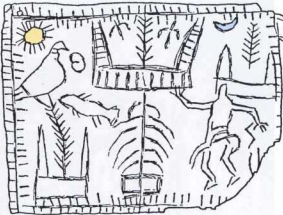
1. Η πινακίδα Fr 1 από το ανάκτορο της Κνωσού. Στον ανώτερο στίχο η δήλωση του μήνα (*de-u-ki-jo-jo me-no*, Δευκιού μήνας), κατά τον οποίο έγιναν οι προσφορές λαδιού σε διάφορες θεότητες, ιερό καθώς και στην ιερέα των Ανέμων.

νεία τους βρίσκουν πάντα ομόγνωμους τους Μυκηναίολογους. Όπως όμως και να έχουν τα πράγματα, δεν γίνεται, πιστεύω, να παραβλέψει κανείς τις χτυπητές αντιστοιχίες τους με τη φυσιογνωμία των ημερολογίων της ιστορικής εποχής⁸. Γι' αυτό και φαίνεται πραγματικά παράδοξο που ο Nilsson, στη δεύτερη, αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, έκδοσή της πραγματείας του (1962), αν και παραθέτει ονόματα μυκηναϊκών μηνών της αχαιοκρατούμενης Κνωσού⁹, συνέχισε να επιμένει στην αρχική του άποψη, αμφιβάλλοντας έτσι για τις μυκηναϊκές οφελές των ελληνικών ημερολογίων - εμμονή εντελώς

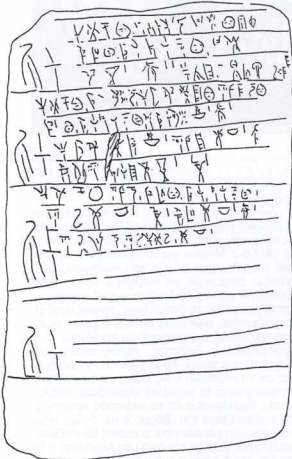

ασύμβατη, εξάλλου, με το γεγονός ότι υπήρξε αυτός ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της συνέχειας θρησκευτικών φαινομένων από τη μια εποχή στην άλλη.

Από τις αντιστοιχίες με τα ημερολογιακά συστήματα των ιστορικών χρόνων να σημειώσω κατ' αρχήν τις διαπιστούμενες ονομαστικές αποκλίσεις από επικράτεια σε επικράτεια, τη θέσπιση δηλαδή τοπικών ημερολογίων, αρθρωμένων προφανώς πάνω σε κοινή βάση μέτρησης του χρόνου. Κανένα από τα αωζόμενα ονόματα μηνών της αχαιοκρατούμενης Κνωσού δεν διαστοιχώνεται με τα μαρτυρημένα στο πυλιακό ημερολόγιο, του οποίου μάλιστα ο μήνας Σφαγιάνιος, έλκοντας το όνομά του σαφώς από το εκεί μεγάλο ιερό, την Σφαγιάντα (*pa-ki-ja-na*), ήταν δεσμευτικά και απαράγνωριστα τοπικός. Με αυ-

3. Χόλενο αναθηματικό πινακίδιο από το σπήλαιο του Ψυχρού στην Κρήτη: Η σύνθετη αυτή σκηνή απεικονίζει προφανώς ιδέες και δοξασίες σχετικά με τη θέσπιση της θεοποιημένης φύσης ως εννοίου σματότος (βλαστήση, πουλί, ψάρι). Την κεντρική της σκηνής τονίζει η τρίπλη παρουσία των λεγόμενων κέρταων καθωσίωσης και ενός λάτρη, ενώ η πλακός δίσκος και ημισέληνος (εδώ τονισμένα με χρώμα), που επισπεύδουν την παρουσίαση, σημαίνουν πιθανότατα όχι μόνο την ευνοική επενεργεία τους στον εποχικό κύκλο αλλά και τη συμβολή τους στη ρύθμιση αεθλο-ηλιακού ημερολογίου.

ζή, στην ημερολογιακή τους συνάρτηση, συνέτειναν στην ιερή σηματοδότηση του έτους, εμφανίζοντας συνάμα τους κύριους σταθμούς του θρησκευτικού εορτολογίου, σημαντικές πτυχές του οποίου διασώζει η επίσημη αφηγηματική τέχνη της εποχής, προπάντων δε οι ανακτορικές τοιχογραφίες και τα χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια. Στην Κνωσό, ο Δίκτιος δεν μπορεί παρά να ήταν ο μήνας της βασικής γιορτής του Δία, λατρευόμενου και ως Δικταίου (*di-ka-ta-jo di-we*) στον συγκρητισμό του με τον μινωικό νεαρό βλαστικό θεό, ενώ κατά τον μήνα τον ρόδων, τον *ForθήFio*, θα ετελέτο ασφαλώς μια σχετική ανοιξιάτικη γιορτή, με προσφορές πιθανότατα και άγριων ρόδων, αν κρίνουμε τουλάχιστον από τις πομπές γυναικών στα τοιχογραφικά προγράμματα των μυκηναϊκών ανακτόρων. Αντίστοιχα, ο Σφαγιάνιος της Πύλου θα ήταν ο μήνας της κορυφαίας γιορτής του ομώνυμου μεγάλου τοπικού ιερού, της Σφαγιάντας, όπου είχαν ιδρυθεί περισσότερα επιμέρους ιερά, με πολυάριθμες τις εκεί λατρευόμενες -συχνά δε ουλλατρευόμενες- θεότητες. Ο ΠλωFιστός, από την άλλη, ως μήνας πιθανότατα επανέναρξης των θαλασσιών ταξιδιών, αντιστοιχώντας με τον *Ανεσθηριώντα* του κατοπινού αττικού ημερολογίου (Μάρτιος), θα άνοιγε με πάνδημες ιεροπραξίες, ανάλογες ίσως με εκείνες που τελούνταν κατά τα *Ηροσουρία* και τα ίδια τα *Ανεσθηρία*¹¹. Περαιτέρω, οι τοπικοί μήνες, στην αλισιωπή διαδοχή τους, αποτελούσαν τα χρονικά κελύφη για την περιοδική αποστολή προσφορών σε διάφορα ιερά και θεότητες, ευκαιρικά δε και σε μέλη του ιερατείου, όπως μαρτυρούν υποδειγματικά η πινακίδα Fr 1 (1+31) της Κνωσού και η πολυσυζητημένη Tn 316 της Πύλου: Στην πρώτη (εκ. 1)¹² καταγράφθηκαν αποκλειστικά ποσότητες λαδιού που, κατά τον Δεύκιο μήνα (*de-u-ki-jo-jo me-no*), στάλθηκαν από τις αποθήκες του ανακτόρου στον Δικταίο Δία (*di-ka-ta-jo di-we*), στο ιερό Δαϊδάλειον (*da-da-re-jo-de=Δαϊδαλειόνδε*), στους Πάντες Θεούς (*pa-si-te-o-i*), στους Πάντες Θεούς της Αμινούς (*a-mi-ni-so pa-si-te-o-i*), στην Ερινύα (*e-ri-nu*) κ.α., ενώ ως στερνός αποδέκτης προσφορές παρατίθεται η *Ανεών Ιέρεια* (*a-ne-to i-je-re-ja*). Η αμφιγραπτή πυλιακή πινακίδα (εκ. 2)¹³, από την πλευρά της, στεγάει κάτω από τον μήνα ΠλωFιστό (*po-ro-wi-to-jo*) της επικεφαλίδας προ-

2. Οι δύο όψεις της αμφιγραπτής πινακίδας Tn 316 από το ανακτορικό της Πύλου. Στην επικεφαλίδα (εδώ, αριστερή όψη) δηλώνεται το όνομα του μήνα (*po-ro-wi-to-jo, ΠλωFιστού*), χωρίς την προσθήκη του προσδιοριστικού *me-no* (μήνας). Οι κατασχευογραφημένες προσφορές (χρυσά αγεία, άνδρες και γυναίκες) στάλθηκαν στα ιερά πολυάριθμων, συχνά ουλλατρευόμενων, θεοτήτων.

τά τα δεδομένα, μπορεί κανείς να προσεξοφλήσει παράοις ονομαστικές αποκλίσεις ανάμεσα στα ημερολόγια των άλλων μεγάλων μυκηναϊκών επικρατειών, όπως της Αργολίδας και της Βοιωτίας, με επικεντρούς τις Μυκήνες και τη Θήβα αντίστοιχα.

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας και οι λατρευτικές συνδηλώσεις των ημερολογίων Κνωσού και Πύλου¹⁰ είναι το δεύτερο εμφανές στοιχείο σύγκλησής τους με τα ημερολόγια της ιστορικής εποχής. Μέσα από τον ίδιο ονομαστικό μηχανισμό, κάποιοι μήνες ονοματίζονται από θεότητες, σημαίνοντα ιερά ή γιορτές, που, όλα μα-

4. Χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες: ηλιακός δίσκος και ημισέληνος στο άνω τμήμα της παράστασης, πλάι στους οποίους άλλους βλαστικούς-γονιμικούς συμβολισμούς, υπαίθλιον εδώ πρόσθετα την έννοια δήλωσης ημερολογιακού χρόνου, κατά τον οποίο εκτυλίσσονται στο υπαίθριο ιερό τα λατρευτικά δράματα.

σφοδρές πολύτιμων χρυσών αγγείων καθώς επίσης γυναικών και ανδρών που στάλθηκαν ενδεχομένως με την ίδια γιορταστική αφορμή, εν πομπή, σε μια πλειάδα ιερών και στις εκεί λατρευόμενες θεότητες, κύριες όσο και υποδεέστερες.

Την ισχυρότερη, ωστόσο, ένδειξη για τη μυκηναϊκή καταγωγή του ελληνικού ημερολογίου μας δίνει, πιστεύω, η επιβίωση του ονόματος δύο ή ίσως τριών κνωσιακών μηνών στα ημερολόγια της ιστορικής εποχής¹⁴: τον *Λάπατο* τον ξαναβρίσκουμε, πολλούς αιώνες αργότερα, ως μήνα αρκαδικό, σε μια επιγραφή του Ορχομενού, ενώ ο *Δίφιος*, αντίστοιχα με τη θέση του κορυφαίου των θεών στο ολυμπιακό πάνθεο, εμφανίζεται σε περισσότερα τοπικά ημερολόγια, όπως της Μακεδονίας, της Αττικής, της Λέσβου κ.ά. Ο *Κλάριος*, τέλος, αν ευσταθεί τύχη η μεταγραφή του, θα βρισκόταν παρὶς του στον μήνα *Κλαρίων* της Εφέσου. Ατυχώς, κανένας από τους σωζόμενους μήνες της Κνωσού δεν διασταυρώνεται άμεσα με τα ονόματα μηνών των μεταγενέστερων κρητικών ημερολογίων. Πιστεύω, ωστόσο, ότι ενδέχεται δύο μήνες της ιστορικής εποχής, βωνυμικού σχηματισμού, ήτοι ο μαρτυρημένος για την Γόρτυνα, Κνωσό και Λύττο *Βελγάνιος* και ο *Δικτύωνιος* της Απτέρας, να ριζοβολούν στο μυκηναϊκό παρεθόν του νησιού, αφού λατρευτική υπόσταση και ιδιότητες του Βελγανίου όσο και της Δικτυννας παραπέμπουν, όπως γενικότερα πιστεύεται, στην μυκηναϊκή Κρήτη¹⁵.

Στις σκοτεινές για μας γωνιές του μυκηναϊκού ημερολογίου αιωρούνται δυσάπληκτα ερωτήματα που συνεχίζουν να κεντρίζουν προκλητικά την έρευνα. Ποια, λουγυχάρη, η εποχική ταυτότητα του καθενός χωριστά από τους παραδιδόμενους μήνες και ποια η απόλυτη διαδοχή τους στο σώμα του μυκηναϊκού έτους; Και

πότε άρχιζε αυτό; Ήταν ταυτόχρονη η έναρξή του σε όλα τα τοπικά ημερολόγια ή μήπως ετεροχρονισμένη, όπως δηλαδή στους ιστορικούς χρόνους¹⁶;

Δεν είναι του παρόντος να σταθώμε στην ομολογούμενης σύνθετη προβληματική σχετικά με τα ερωτήματα αυτά. Να σημειωθεί μόνον ότι το 1974 ο J. Melena, για να προσδιορίσει τη χρονική στιγμή καταστροφής του κνωσιακού ανακτόρου, επιχείρησε να διαβλέψει την εποχική ταυτότητα και τη διαδοχή των εκεί μηνών, με κριτήρια αφενός το όνομά τους, οσάκις αυτό είναι ενδεικτικό, αφετέρου δε –και κυρίως– το είδος των καταστιχογραφημένων προϊόντων, των προσφορών σε θεότητες, καθώς επίσης των αγροκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων. Δεχόμενος ότι το κνωσιακό έτος, όπως και το πυλαϊκό, θα άρχιζε κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ανάκτορο καταστράφηκε πιθανότατα τον έβδομο ή τον όγδοο μήνα του τοπικού ημερολογίου, ο οποίος θα ισοδυναμούσε λίγο πολύ με τον δικό μας Αύγουστο ή θα έπεφτε στο διάστημα ανάμεσα στον μήνα αυτόν και τα μέσα Οκτωβρίου¹⁷. Με ανάλογο σκεπτικό, δυο χρόνια νωρίτερα, είχε υποθέσει ο J. Chadwick ότι η πυρκαγιά που κατέστρεψε το ανάκτορο της Πύλου θα πρέπει να έξεπασε κατά την αρχόμενη άνοιξη, θεωρώντας ως ύστατον εκεί μνημονούμενο μήνα τον *Πλωΐστός*, τον μήνα δηλαδή έναρξης της ναυσιπλοΐας, αντίστοιχο με τον *Ανεστηριώνα* του κατοπινού αττικού ημερολογίου¹⁸. Σε πρόσφατη, όμως, εμβριθή επανεξέταση του ζητήματος, μέσα από την εσωτερική ανάλυση των σχετικών πινακίδων, ανέκρουσε ο Th. Palaima την άποψη ότι ο *Πλωΐστός* αντιπροσωπεύει τον τελευταίο μήνα της ζωής του ανακτόρου της Πύλου, ενώ παράλληλα κατέθεσε την τεκμηριωμένη αμφιβολία

5. Χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από την Τίρυνθα: Ο συνδυασμός ηλιακού δίσκου και ημισελήνου στην εδώ, βλαστική χαρακτήρα, πομπική σύνθεση λειτουργεί όπως και στην παρουσίαση του δαχτυλιδίου από τις Μυκίνες (πρβλ. εκ. 4).

του ως προς την ημερολογιακή ταυτότητα και τη διαδοχή των πυλιακών μηνών, για να συμπεραίνει επιγραμματικά: "the causes and symptoms of the destruction of the Palace of Nestor remain unclear"¹⁹.

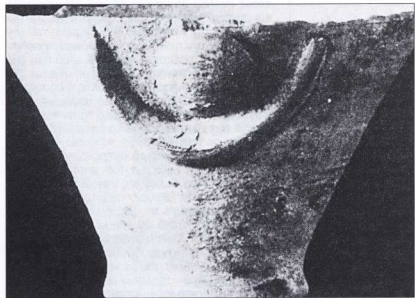
Ενδείξεις για το μινωικό ημερολόγιο

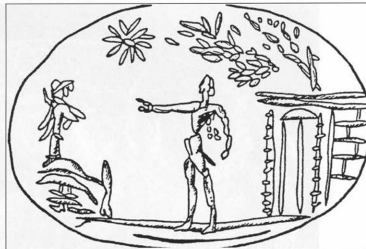
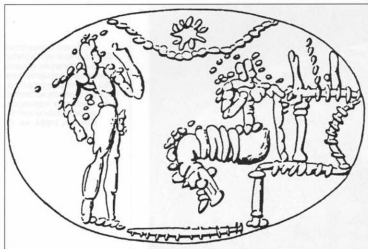
Στην κατασταλαγμένη του μορφή, το μυκηναϊκό ημερολόγιο, όπως μας αποκαλύπτεται μέσα από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, προϋποθέτει ασφαλώς μακρά παράδοση, προστάδια, έξωθεν επιδράσεις για την απόλυτη ρυθμολόγησή του. Η εμπειρική μέτρηση του χρόνου, στη συνάρτησή της με την στοιχειώδη, έστω, αστρονομική ανίχνευση, θα χανόταν βέβαια στην αχλύ των αιώνων, μιας και υποβηθούσε τα μέγιστα τις απαιτήσεις της ολοένα και γοργότερα αναπτυσσόμενης ναυσιπλοΐας καθώς επίσης της κύκλιας αγροτικής ζωής. Αν όμως οι λαοί των μεγάλων αυλικών πολιτισμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου είχαν θεσπίσει ημερολόγια –σεληνιακά στην αρχή, ηλιακά αργότερα– ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ. και ίσως ακόμη νωρίτερα, για τον αιγαικό χώρο λείπουν οι μαρτυρίες μιας τέτοιας πρωιμότητας. Ωστόσο, δύσκολα θα αμφισβητούσε κανείς τη χρήση ημερολογίου στη μινωική Κρήτη από την αυγή της 2ης χιλιετίας²⁰, όταν δηλαδή, με την έγερσή τους, τα πρώτα ανάκτορα επιδιώκουν να επεμβαίνουν ρυθμιστικά και να ελέγχουν τις πιο ποικίλες εκφάνσεις του κοινωνικού, οικονομικού και θρησκευτικού βίου. Στο πλαίσιο των πιστοποιημένων επαφών τους με την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία –συχνά έμμεσων, μέσω Συροπαλαιστίνης– είναι εύλογο να επηρεάστηκαν οι Μινωίτες στη συστηματοποίηση του ημερολογιακού τους χρόνου που, όπως σ' εκείνους

τους αυλικούς πολιτισμούς, θα όφειλε πολλά στη συμβολή του ιερατείου, αρμόδιου για τις απαιτούμενες, συντονισμένες όσο και ακριβείς, αστρονομικές παρατηρήσεις. Με τη σειρά τους οι Μυκηνάιοι, όταν πλέον περνούν βαθμιαία στο ανακτορικό στάδιο του έκδηλου συγκεντρωτισμού, θα αναζήτησαν ημερολογιακό πρότυπο στη γειτονική, ακμάζουσα Κρήτη, από την οποία άλλωστε, ανάμεσα σε άλλα επιτεύγματα, δανείστηκαν, μαζί με το ύψιστο πολιτισμικό αγαθό της γραφής, το μετρικό και το μετρολογικό της σύστημα.

Τι γνωρίζουμε όμως, αλήθεια, για το μινωικό ημερολόγιο; Στην ουσία, τίποτα άμεσο, ρητό. Βάσιμες εικασίες μόνον και ενδείξεις, όσο η

6. Πήλινο τελετουργικό κύπελλο από τη Ζάκρο της Κρήτης, με συνδυασμό ημισελήνου και ηλιακού δίσκου, κατά τα ανατολικά πρότυπα.

7. Σχεδιαστική απόδοση της σφενδόνης δύο χρυσών σφραγισμάτων δαχτυλιδίων με θρησκευτικές σκηνές του τύπου της 'ιερέας συνομιλίας' (ιστιοτέρα, από τη Θήβα, Μουσείο Μπενάκη. Δεξιά, από την Κρήτη (1), Βερολίνο). Και στις δύο δεσπόζει στον ουρανό ο ακτινωτός ηλιασός διασός.

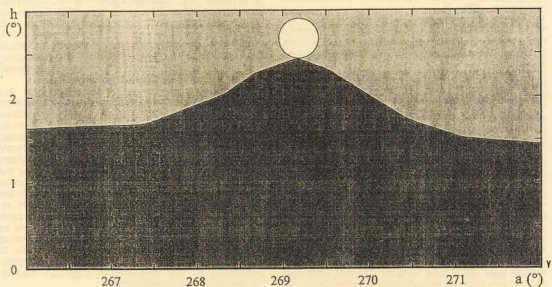
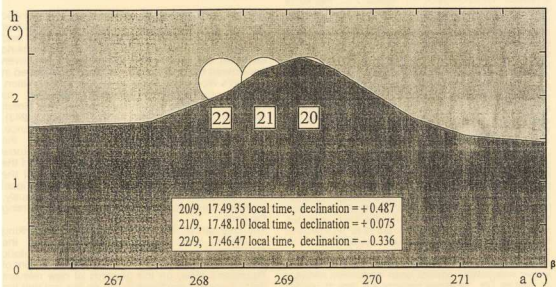
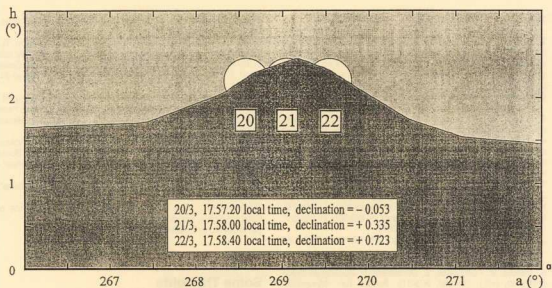
κρητική ιερογλυφική και, κυρίως, η Γραμμική Α, μένοντας αναποκρυπτογράφητες, κρατούν επίηλα τα μυστικά τους. Η εικονογραφία της εποχής, ωστόσο, μαζί με τη γενετικά συναφή των Μυκηναίων, μας δίνει μερικές πολύτιμες ενδείξεις για τη ρυθμική σημασία ήλιου και σελήνης στο τελετουργικό, τουλάχιστον, ημερολόγιο (εικ. 6, 7). Σε μερικές μάλιστα λατρευτικές σκηνές, σαφώς βλαστικού-νοσημικού χαρακτήρα, όπως σε ένα χάλκινο αναθηματικό πλάκιδιο από το λατρευτικό σπήλιον του Ψυχρού (εικ. 3), στο χρυσό δαχτυλίδι CMS I αριθ. 17 από τις Μυκήνες (εικ. 4) και στο επίσης χρυσό δαχτυλίδι της Πιρυνθας CMS I αριθ. 179 (εικ. 5), ο συνδυασμός των δύο αυτών ουράνιων σωμάτων υποδηλώνει ίσως σελινο-ηλιακό ημερολόγιο, για τη θέσπιση του οποίου συνηγόρηε πρόσθετα η έμφυτη μαρτυρία του Ομήρου: *'Μίνως έννέωρος βασιλεύε Διός μέγλυο δαρισταής'*. Το περιφημο αυτό όσο και πολυσυζητημένο χωρίο της Οδύσσειας (τ 178-179) θεωρείται ομογώνυμα ότι αντανάκλα τη θέσπιση ενός οκταετούς ημερολογιακού κύκλου (οκταετηρίς), μετά την παρέλευση του οποίου γινόταν η ανανέωση της ιερέας βασιλείας²¹.

Ένα τέλειο σελινο-ηλιακό ημερολόγιο οκταετούς κύκλου απαιτούσε βέβαια μακροχρόνιες και συνεχείς παρατηρήσεις των φάσεων της σελήνης, για τον καθορισμό της έναρξης του μήνα, όσο και του ηλιού, για τον χρονικό προσδιορισμό των ηλιοστασίων, προσδιορισμό που επιτυγχανόταν με την παρακολούθηση από τον ίδιο πάντα τόπο των σημείων ανατολής ή δύσης του διασκού του σε σχέση με μια συγκεκριμένη κορυφογραμμή. Το εξαρτημένο από τα ανάκτορα ιερατείο είχε όλο τον καιρό να αφοσιώνεται περιπίστα σε τούτο το έργο, το οποίο θα πρέπει να γινόταν από σταθερά αστρονομικά παρατηρητήρια, κατά τεκμήριο πιο αποτελεσματικά, όταν βρίσκονταν σε υψηλές τοποθεσίες. Από την άποψη αυτή, το πλούσιο ανάγλυφο της κρητικής γης πρόσφερε ως ιδεώδη παρατηρητήρια τα επιβλητικά βουνά της, όπου από την έναρξη κιόλας της Παλαιοανακτορικής περιόδου (2000/1900 π.Χ.) είχαν ιδρυθεί πολυάριθμα Ιερά Κορυφής, τα οποία μαζί με το πλέγμα των δεκάδων λατρευτικών σπηλαίων αναδείκνυαν το νησί σε ένα απέραντο Ιερό. Αρχαιοαστρονομικές πα-

ρατηρήσεις που διεξήγαγε πρόσφατα το Πανεπιστήμιο της Ουπάλας από τα Ιερά Κορυφής του Πετσοφά και του Τραόσταλου (εικ. Βα-Υ) ενίσχυσαν ουσιαστικά την άποψη ότι οι Μινωίτες θα πρέπει να επιδίωξαν στη συντονιασμένη παρακολούθηση του ηλιού, της σελήνης και των αστερισμών, ιδιαίτερα δε του Αρκτούρου, τουλάχιστον από τα δύο αυτά Ιερά, με σκοπό τη ρύθμιση σελινο-ηλιακού ημερολογίου²².

Στη σφαίρα των ηλιακών συμβολισμών, εξάλλου, φαίνεται να εγγράφονται δύο χαρακτηριστικοί τύποι πρώιμων αναθημάτων από τα Ιερά Κορυφής, που, όπως θα τεκμηριώσω διεξοδικά αλλού²³, κατανοούνται καλύτερα αν δούμε την πρώτη τους εμφάνιση στην Παλαιοανακτορική Κρήτη σε συνάρτηση με επιδράσεις από Αίγυπτο και Μεσοποταμία: πρόκειται αφενός για τα ομοιώματα του κρητικού σκαθαιρίου, παραλλαγή του αιγυπτιακού σκαρβαίου²⁴, ενός δηλαδή από τα ιερότερα και μεστότερα ηλιακά σύμβολα των Αιγυπτίων, και αφετέρου για τα λεγόμενα κέρατα καθοσίωσης. Απαρνώριστη, πράγματι, η ομοιότητα των τελευταίων τόσο με τα αιγυπτιακά σύμβολα *djeh* και *akhet*, τα οποία, εκτός από τη σημασία "όρος" και "ορίζων" αντίστοιχα²⁵, είχαν και μια βαθύτερη θρησκευτική καθώς ανάμεσα στα δύο σκέλη τους πίστευαν ότι πρόβριλλε καθημερινά ο ήλιος, όσο και με το συναφές μεσοποταμιακό σύμβολο που θέλει τον ηλιακό θεό να αναδύεται από τις δύο βουνοκορφές του ορίζοντα. Οι αστρονομικές παρατηρήσεις από μερικά τουλάχιστον Ιερά Κορυφής, με σκοπό τη ρύθμιση του ημερολογίου, θα διευρύναν κατά πολύ τη σημασία τούτων των ιερών τόπων, που, όπως έχει υποστηριχθεί, φαίνεται ότι κάλυπταν ποικίλες εκφάνσεις της λαϊκής όσο και της επίσημης ανακτορικής λατρείας²⁶.

Κρίνοντας, τέλος, από την απιώδη συνάφεια του τρίπτυχου "αστρονομία - θρησκεία - ημερολόγιο" και συνυπολογίζοντας τον εκδήλα θρησκευτικό χαρακτήρα του μινωικού κόσμου, δικαιούμαστε να υποθέσουμε βέβαια ότι οι μέγες του μινωικού ημερολογίου, από τη γέννηση του κιόλας, θα έφεραν κι αυτοί ονόματα Ιερά - μια ονοματοθετική πρακτική που υποθέτουμε και οι Μυκηναίοι, για να την κληροδοτήσουν στη συνέχεια στους Έλληνες της ιστορικής εποχής.

8α. Ηλιοβασιλευμα πίσω από το Μόδι κατά την εαρινή ισημερία, σύμφωνα με παρατηρήσεις που έγιναν από το Ιερό Κορυφής του Πετσοφά στις 20, 21 και 22 Μαρτίου 1997.
 (Αρχαιοαστρονομικές παρατηρήσεις του Πανεπιστημίου της Ουφάλας.)

8β. Ηλιοβασιλευμα πίσω από το Μόδι κατά τη φθινοπωρινή ισημερία. Παρατηρήσεις από τον Πετσοφά, 20, 21, 22 Σεπτεμβρίου 1997 (Πανεπιστήμιο Ουφάλας).

8γ. Η θέση της πανσελήνου πάνω στο Μόδι κατά τη φθινοπωρινή ισημερία (Πανεπιστήμιο Ουφάλας).

Σε μια πρώτη, συνοπτικότερη μορφή και χωρίς σημειώσεις, το παρόν άρθρο είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (Κυριακή 17 Δεκεμβρίου 1998), με τίτλο "Δελτιοί μηνός: Η καταγραφή ημερολογιακού χρόνου στις μυκηναϊκές πινακίδες Γραμμικής Β γραμμής" (Ενδελτίο Επτά Ημέρας, αφιέρωμα "Χρόνος και άνθρωπος - Μετρήσεις το όμητρο").

1. Nilsson, M., *Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kalenders* (1918, 1η έκδ., 1962, 2η έκδ., αναθεωρημένη και συμπληρωμένη). Το θέμα του ημερολογιακού χρόνου στις θρησκευτικές του συνδηλώσεις απαρχολήγει τον Nilsson και σε άλλες μελέτες του: *Primitive Time-Reckoning* (1920), "Sonnenkalender und Sonnenreligion", *Archiv für Religionswissenschaft* 30, 1933, 141-173.
2. Nilsson, ό.π. (1962), 31-32. Για τις χρονικές αναφορές στον Ηίοιο βλ. ακόμη: West, M. L., *Hesiod, Works and Days* (1978), 377-390. Blomberg, M., "The meaning of *Χελυδών* in Hesiod", *Opuscula Atheniensia* 19, 1992, 549-557.
3. Thomson, G., "The Greek Calendar", *JHS* 63, 1943, 52-65, ίδιαι. 55-57.
4. Willetts, R.F., *Cretan Cults and Festivals* (1962), 104-110.
5. Ventris, M. - Chadwick, J., *Documents in Mycenaean Greek* (1973, 2η έκδ.), 284-289, 303-312. Palmer, L.R., *Mycenaean Greek Texts* (1963), ίδιαι. 234, 248. Chadwick, J., "Life in Mycenaean Greece", *Scientific American* 227, Οκτ. 1972, 37-44, ίδιαι. 38.
6. Knossos: Ventris-Chadwick, ό.π. Melena, J. L., "Reflexiones sobre los meses del calendario micénico de Cnoso y sobre la fecha de la caída del palacio", *Emerita* XIII, 1974, 77-102.
7. Chadwick, ό.π. Trümper, C., "Nachholz zu den Mykenischen Öl-Tafelchen. Die Zeitangaben innerhalb der Pyliischen Ölrationenserie", *SMEA* 27, 1989, 191-234. Palaima, Th. G., "The last Days of the Pylos Policy", ες: Lafineur, R. - Niemeier, W.-D. (εδ.), *ΠΟΛΙΤΕΙΑ, Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg, 10-13 April, 1994, Aegaeum* 12, 1995, 623-634.
8. Πρβλ. και Gschntzer, F., "Vocabulaire et institutions: La continuité historique du deuxième au premier millénaire", ες: Risch, E., Mühlstein, H. (εδ.), *Colloquium Mycenaeanum* (1979), 116. Leukart, A., "Götter, Feste und Gefässe. Mykenisch aus und -wärts: Strukturen eines Wortfeldes und sein Weiterleben im späteren Griechisch", ες: Heubeck, A. - Neumann, G., *Res Mycenaeeae* (1983), 244-247.
9. Nilsson, ό.π. (1962), 30, με υποσημ. 4.
10. Βλ. π.χ. Palmer, ό.π., 234-268 (VI: Ritual Offerings). Του ίδιου, "A Mycenaean Calendar of Offerings (PY Kn 02)", *Eranos* 53, 1955, 1-13. Kerényi, K., "Licht, Wein, Honig: Die Frage nach dem minoischen Festkalender", *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 1961-1962 (1ετοπριανά του Α Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου), τ. 1, 1-20. 214. Gérard-Rousseau, M., *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes* (1968), λ. *amakoio, daskiojo, diwiojo, matelino peno, rakiajano, porovito, rapato, rekastroteriojo, wadewiojo*.
11. Boulouts, Chr., "La déesse minoenne à la rame gouvernemental", *TROPIS I, Proceedings of the 1st Symposium on Ship Construction in Antiquity, Praeas 1985* (1989), 60-61. Daux, G., "La grande Démarche: un nouveau calendrier sacrificiel d'Attique (Erchia)", *BCH* 87, 1963, 620. Sokolowski, F., *Lois sacrées des cités grecques* (1969), 43.
12. Βλ. π.χ. Ventris και Chadwick, ό.π., 305-307. Μπουλιώτης, Χρ., "Η ελιά και το λάδι στις ανατολικές κοινωνίες της Κρήτης και της μυκηναϊκής Ελλάδας: Όψεις και απόψεις", ες: *Ελιά και Λάδι, Δ' τριήμερο εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ* (1996), 19-55, ίδιαι. 26, εκ. 2.
13. Gérard-Rousseau, ό.π., 22-23. Palaima, ό.π. Πρβλ. και Bennett, E.L., "PU-RO, vacant" (PY Tn 316, 7-10, v. 13-16)", ες: Risch και Mühlstein, ό.π., 221-234.
14. Ventris και Chadwick, ό.π., 305. Για μια γενική θεώρηση του ονομάτων μυκηναϊκών μηνών σε σχέση με τους μεταγενέστερους ελληνικούς μήνες, βλ. και Samuel, A., *Greek and Roman Chronology* (1972), 64-65.
15. Nilsson, M., *The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (2η έκδ., 1950), 464, 550-551 (Βελχόνος), 339, 511-513, 538 (Δίκτυνος). Willetts, ό.π., 179-193 (Δίκτυνος), 250-251 (Βελχόνος). Boulouts, Chr., *LIMC* III, 1986, λ. Δίκτυνος, 391-394.
16. Βλ. π.χ. Nilsson, ό.π. (1962), 54-55. Thomson, ό.π., 53-55. Melena, ό.π., 98. Palaima, ό.π., 629-630.
17. Melena, ό.π., 98-99.
18. Chadwick, ό.π.
19. Palaima, ό.π., 632.
20. Μπόνος, Γ., "Μαρτυρίες Προϊστορικής Αστρονομίας στον Αιγαίο χώρο", ες: *Η Γη και το Σύμπαν, Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Λυσιμάχο Μαυρίδη με την ευκαιρία συ-*

μπλήρωσεως 45 ετών ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997.

21. Βλ. π.χ. Willetts, ό.π., 94-95. Blomberg, M. - Henriksson, G., "Mnos ennoeros. Archaeoastronomical light on the priestly role of the King in Crete", ες: *Religion and power in the ancient Greek world, Proceedings of the Uppsala Symposium 1993, Boreas* 24, 1996, 27-39.
22. Blomberg - Henriksson, ό.π. Henriksson, G. - Blomberg, M., "Evidence for Minoan Astronomical Observations from the Peak Sanctuaries on Petsophas and Traostalos", *Opuscula Atheniensia* 21, 1996, 99-114.
23. "Interpretatio minoica: Σκέψεις για την τύχη μαγικο-θρησκευτικών συμβόλων στο Αιγαίο". Πρβλ. και Watrous, L. V., "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries", ες: R. Lafineur - W.-D. Niemeier, ό.π. (Aegaeum 12), 393-403, ίδιαι. 399.
24. Davaras, C., "A Minoan Beetle-Phyton from Prinias Siteias", *BSA* 83, 45-54.
25. Powell, B., "The Significance of the So-called "Horns of Consecration", *Kadmos* 16, 1977, 70-82.
26. Watrous, ό.π., 399-403.

Some Thoughts on the Mycenaean Menologies

Chr. Boulouts

The absence of month names from the Homeric epics led M. Nilsson (1918) to the conclusion that the Greek calendar, religious in origin and character, was nothing else than a post-Homeric invention, essentially of the 7th century BC. He even considered the only month (1st century BC) mentioned in Hesiod's *Works and Days* as a later interpretation. Sound objections to Nilsson's argument, as regards the date of appearance of the Greek calendar, were first raised by G. Thomson (1943), who supported its Mycenaean provenance. Thomson was absolutely justified by the deciphering of the Linear B tablets (1952). We know now, on the basis of the categorical account of the palatial archives of Knossos and Pylos, that the Mycenaean had in fact established local calendars, with different month names, obviously, however, structured on a common base for counting the time.

The first part of this article underlines the striking analogies and convergences between the Mycenaean calendars and those of the historic period, having as an objective the reinforcement of Thomson's view, on the grounds of new relevant data. A special emphasis is laid on the fact that the Mycenaean calendars, like the later Greek ones, present a distinct religious character, as various months have been named after deities, sanctuaries or festivals (e.g. pa-ki-ja-ni-jo me-no, di-wi-jo-jo me-no), while at the same time they serve as chronological frames for regulating the official feast calendar and every cult activity. We have every reason to presume that the Mycenaean would have sought a calendar model in the flourishing palatial Crete, from where they had also adopted writing, and the metric and measuring system.

The second part of the article deals with our knowledge of the Minoan calendar, for which there is not any direct and explicit written information. Evidence is also examined (iconography, Homeric abstract on the renewal of King Minos's sacred reign, *Odyssey*, τ 176-179), which seems to indicate the use of a luni-solar calendar of eight-years uration. This view is substantially supported by the archaeoastronomical observations, conducted recently by scholars of the Uppsala University in the Petsophas and Traostalos peak sanctuaries on Crete. At least some of the numerous Minoan peak sanctuaries seem to have functioned not only as religious and cult sites, but also as astronomical observatories for regulating the calendar cycle, to which the priesthood contributed significantly, according to the well known Egyptian triptych "astronomy-religion-calendar".